
Justyna Tymieniecka-Suchanek

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Filologiczny

justyna.tymieniecka-suchanek@us.edu.pl

Filozogema pamięci w filozofii kultury Wiaczesława Iwanowa

„Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny” 2017, nr 18

Streszczenie

Autorka artykułu przypomina, że słynne sformułowanie „kultura jest pamięcią”, przypisywane Jurijowi Łotmanowi, pojawiło się w myśli rosyjskiej znacznie wcześniej, bo już na przełomie XIX i XX stulecia. Artykuł prezentuje poglądy Wiaczesława Iwanowa na temat kultury jako pamięci z innymi rosyjskimi symbolistami w tle.

Słowa kluczowe

pamięć, kultura, symbolizm, filozogema, Wiaczesław Iwanow

Philosogem of Memory in Vyacheslav Ivanov's Philosophy of Culture

Summary

The author of the article reminds that the famous phrase “culture is memory”, attributed to Yuriy Loman, appeared in Russian thought much earlier, because already at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The article presents Vyacheslav Ivanov's views on culture as a memory with other Russian symbolists in the background.

Keywords

memory, culture, symbolism, philosogema, Vyacheslav Ivanov

Niniejszy szkic ma charakter retrospektywnego rekonesansu po ujmującym kulturę jako pamięć symbolizmie rosyjskim, z głównym uwzględnieniem poglądów Wiaczesława Iwanowa. Szkic ten nie nosi znamion nowatorskiego opracowania, ponieważ wszystkie zawarte w nim informacje zostały zaczerpnięte z monografii rosyjskich badaczy przywołanych w bibliografii. Wydaje się, że do tej pory rosyjski rodowód symbolistyczny sformułowania „kultura jest pamięcią” w polskim środowisku nie-rusycystycznym jest nadal mało znany. Stąd też podejmuję jedynie próbę przypomnienia, że określenia „культура есть память” użył jako pierwszy filozof Władimir Sołowjow, a nie Jurij Łotman, któremu – skądinąd słusznie – przypisuje się rozpatrywanie kultury jako złożonej samoorganizującej się struktury semiotycznej, w której zachodzą dwa procesy: gromadzenie „pamięci” i dążenie do „eksplozji”¹.

Nie chodzi tu bynajmniej o to, by za wszelką cenę ustalić, komu należy przypisać palnę pierwszeństwa w potraktowaniu kultury jako pamięci. Warto jednak zwrócić uwagę na rosyjski kontekst owego sformułowania, pochodzący już z przełomu XIX i XX wieku, a także istotny weń wkład Wiaczesława Iwanowa, o czym – jak się zdaje – polscy badacze zwyczajnie nie wiedzą, gdyż zwykle ograniczają się do przywoływania poglądów przedstawicieli tzw. szkoły tartuskiej². W ostatnim czasie pojawiło się sporo opracowań naukowych podejmujących zagadnienie pamięci kulturowej, zbiorowej, społecznej³. *Memory studies* rozwijają się niezwykle prężnie, o czym świadczy rosnąca liczba konferencji⁴ i publikacji na ten temat, w których – trzeba przyznać – nie zawsze rosyjski kontekst symbolistyczny się pomija. Miłym zaskoczeniem jest przetłumaczona w tym roku na język rosyjski erudycyjna monografia Aleidy Assmann⁵, w której niemiecka historyczka, powołując się na korespondencję Wiaczesława Iwanowa z historykiem literatury i filozofii Michailem Gerszenzonem, pisze, że dla poety kultura była wieczną pamięcią. Co więcej, ta wybitna badaczka pamięci historycznej porównuje Iwanowowską teorię kultury jako żywej pamięci do poglądów estetycznych amerykańskiego modernisty Ezry Paunda („Make it new!”), który również przezwyciężył opozycję „starego” i „nowego” dzięki konstruktyw-nemu uświadomieniu znaczenia tradycji.

¹ J. Łotman, *Kultura i eksplozja*, przeł. B. Żyłko, Warszawa 1999. Bogusław Żyłko zwraca uwagę na to, że jednym z kilku punktów w programie IV semiotycznej szkoły letniej było zagadnienie kultury (pamięci) i nie-kultury (zapomnienia). B. Żyłko, *Semiotyka kultury. Szkoła tartusko-moskiewska*, Gdańsk 2009, s. 31.

² Zob. D. Wężowicz-Ziółkowska, *Jednostki pamięci kulturowej. Próba kulturoznawczej redefinicji i interpretacji hipotezy memetycznej*. „Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny” 2014, nr 15, s. 20.

³ Warto zwrócić uwagę na publikacje: *Kultura jako pamięć. Posttradycyjne znaczenie przeszłości*, red. E. Hałas, Kraków 2012; *Kultura: pamięć i zapomnienie*, red. B. Jastrzębski, K. Konarska, A. Lewicki, Wrocław 2012; A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. i posł. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013; A. Burdziej, *Kultura jako pamięć. Aleidy Assmann dialog ze współczesnością*. <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2405/LC.2014.045,Burdziej.pdf?sequence=1> [dostęp z dnia 14.05.2017]

⁴ Zob. np. M. Karkowska, *Konferencja „Kultura jako pamięć: posttradycyjne znaczenie przeszłości”*, „Kultura i społeczeństwo” 2011, nr 2–3.

⁵ A. Ассман, *Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна*, пер. Б. Хлебников, Издательство Новое литературное обозрение, Москва 2017.

Jedno z centralnych miejsc w uświadomieniu i formułowaniu idei pamięci oraz kultury jako pamięci – jak konstatuje Jelena Jermiłowa – zajmuje właśnie symbolizm⁶. Symboliści tworzyli oryginalne koncepcje kultury, za przykład może posłużyć postać znanego pisarza Andrieja Bielego, z którego publicystyki wyłania się oryginalna koncepcja kultury jako „uniwersalnej jedności”⁷, z osiągnięć prozatorskich natomiast – eksperyment z pamięcią (np. pamięć pamięci) w duchu antropozofii Rudolfa Steinera⁸. Irina Iskrzycka w nowatorskiej monografii o kulturologicznym aspekcie rosyjskiej literatury symbolistycznej *Культурологический аспект литературы русского символизма*, omawiając „srebrny wiek” jako kontrpunkt (swoistą „antynomiczną” polifonię) kultury, wyróżnia kilka podstawowych artystyczno-estetycznych lejtmotywów rosyjskiego symbolizmu oddających jego „kontrapunktowy” charakter. Są to: Słowo-Symbol, muzyka (i związany z nią taniec), mit, koncepcja „duchowego oblicza słowiańszczyzny” Wiaczesława Iwanowa, problem tradycji, stylu i stylizacji łączący się z „dialogiem kultur”, katharsis jako moment kulminacyjny symbolistycznej świadomości i nad-świadomości oraz pamięć jako prawdziwa kwintesencja kulturozofii rosyjskiego symbolizmu⁹. Wśród tych wyodrębnionych przez wspomnianą badaczkę motywów przewodnich, fenomen kategorii pamięci zajmuje miejsce wyjątkowe. Symboliści byli przekonani, że kultura jest procesem ucieleśnienia Absolutnego Ducha, uniwersalnego „ja” człowieka i ludzkości. Owo przekonanie było warunkiem przypisania szczególnego znaczenia pamięci – filozogemie¹⁰, pamięci jako organicznej całości, skupiającej uniwersum tradycji, nieograniczoną wielkość toposu (*Loci commune*, świadectwa ciągłości i archetypów kultury) i chronosu (czyli w uproszczeniu: czasu) kultury¹¹.

⁶ Е.В. Ермилова, *Теория и образный мир русского символизма*, Москва 1989, с. 149.

⁷ Zob. J. Tymieniecka-Suchanek, *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych*, Katowice 2004, s. 7–24.

⁸ V. Mantajewska, *Mit i archetyp w prozie Andrieja Bielego*, Katowice 2002, s. 45.

⁹ И. Искрицкая, *Культурологический аспект литературы русского символизма*, Российское университетское издательство, Москва 1997, с. 134–135.

¹⁰ Dla określenia najmniejszych jednostek charakterystycznych dla danej dziedziny stosuje się określenia: filozogema, mitologema, kulturogema, a nawet ideogema. Trudno jednoznacznie zdefiniować termin „filozogema” z uwagi na fakt, że jego złożone rozumienie podlegało na przestrzeni stuleci znacznym modyfikacjom. Można przyjąć, że w naukowej terminologii rosyjskiej, chętnie sięgającej do tego rodzaju nowotworów, filozogema (gr. Φιλοσόφημα) to ideologema zawierająca ładunek filozoficzny. Termin ten został wprowadzony do leksykonu już przez Arystotelesa. Klasyfikację filozogem wedle różnorodnych kryteriów podejmuje artykuł: В.А. Песоцкий, *Философема в структуре философского знания: опыт классификации философем*, „Вестник МГОУ. Серия: Философские науки” 2016/2. Badacz wyodrębnia filozogemy ontologiczne, gnoseologiczne, socjalne. W pewnym uproszczeniu można uznać, że „filozogema pamięci” wskazuje na przynależność do jednolitej koncepcji, a nawet systemu filozoficznego, podkreśla niepodzielną jednostkę myślową owego pojęcia jako całości, wskazuje na ścisły związek pamięci z jej filozoficznym ujmowaniem; podkreśla jednocześnie najmniejszą oraz niepodzielną jednostkę metafizyczno-filozoficzną. Według rosyjskiego *Słownika wyrazów obcych* „filozogema” to zagadnienie filozoficzne, pewien model/paradygmat. Zob. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/12087/ФИЛОСОФЕМА [dostęp z dnia: 20.06.2017].

¹¹ Tamże, s. 212–213.

Wszelkie rozważania o kulturze jako takiej *de facto* prowadzą do poruszenia kwestii pamięci. Dotyczy to niemal wszystkich symbolistów (nie tylko rosyjskich). Jeden z głównych przedstawicieli symbolizmu Walerij Briusow, podobnie jak poeta Maksimilian Wołoszyn, uważał, że ludzka pamięć przypomina duże zamglone zwierciadło, w którym odbijają się epoki historyczne, a w owym lustrzanym odbiciu przeszłości dusza „odmładza się”. W artykule poświęconym filozofowi religijnemu Władimirowi Sołowjowowi, Briusow określał pamięć jako „najprostszą formę walki ducha ze światem Czasu”, a za jej wyższą postać uznawał uwiecznienie przeszłości w dziełach sztuki. Z kolei sam Sołowjow metaforycznie podkreślał, że „pamięć kultury pozwala artystom przełomu wieków przelecieć na skrzydłach łabędzich podwójną granicę przestrzeni i czasu”¹². Filozogema „pamięci kultury” była opracowywana przez symbolistów w duchu Platona, dla którego wiedza była wspomnianiem, przypomnianiem, idealnym powrotem do czasów minionych, uświadomieniem nierozzerwalnej więzi przeszłości z teraźniejszością (kontinuum bytu jako „tu i teraz” twórczego ducha człowieka). Jeśli w przypadku Maksymiliana Wołoszyna pamięć posiada fundament naturfilozoficzny („organizm” pamięci), to w myśli Briusowa – ma podstawę historiozoficzną („księga” pamięci). Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość autor *Ognistego anioła* przeżywa jako pewne formy „pełni czasu”, co koresponduje z koncepcją „połączenia czasów” Hansa-Georga Gadamera. W świetle ujęcia kultury jako pamięci wiąże się ona z minionym doświadczeniem dziejowym, z tradycją. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w dramacie *Ziemia* (1904) o charakterze *science fiction*, Briusow podejmuje problem kryzysu kultury i tradycji. Pisarz zastosował tutaj ciekawy zabieg: by zachować pamięć o przeszłości, wprowadził postaci mędrców, pełniących rolę „komputerów do przechowywania danych”, które gromadzą duży potencjał intelektualny, przekazując wiedzę o minionych dziejach uczniom. To oni chronią „święty ogień” tradycji. Zagadnienie kultury jako pamięci interesowało wielu symbolistów, ale zwłaszcza w przypadku Iwanowa możemy mówić o koncepcji pamięci rozumianej jako jej mitologema, a nawet filozogema¹³. W ujęciu estetyczno-filozoficznych rozważań autora artykułu *Nietzsche i Dionizos*, pamięć staje się jednym z duchowych uniwersaliów, pojęciem wyższego rzędu, tj. centralną mitologemą jego twórczego systemu, przechodzącą w paradygmat kultury oraz zyskującą status ontologiczny w religijno-filozoficznej refleksji Iwanowa jako poety i myśliciela.

Wiaczesław Iwanow (1866–1949) był jednym z najbardziej genialnych przedstawicieli „srebrnego wieku”. Można go określić zwyczajnie jako rosyjskiego poetę, dramaturga, filozofa, tłumacza, krytyka literackiego lub niezwykle: jako „Wiaczesława Wspaniałego”, tj. wybitnego charyzmatycznego myśliciela, lidera i teoretyka rosyjskiego symbolizmu, znawcę kultury antycznej, wreszcie „demiurga” realizującego się niejako w trzech hipostazach, a mianowicie: Iwanowa – filologa, Iwanowa – filozofa i Iwanowa – filhellena, czyli miłośnika i znawcę kultury helleńskiej¹⁴.

¹²Tamże, s. 213.

¹³H.B. Дзюцева, *Память как парадигма культуры в творческом сознании Вячеслава Иванова*. „Соловьевские исследования” 2009, № 24.

¹⁴Szeroko o filozofii kultury Wiaczesława Iwanowa piszą: Ю. Асоян, А. Малафеев, *Открытие идеи культуры (Опыт русской культурологии середины XIX и начала XX веков)*, Москва 2000, s. 171–204.

Wiaczesław Iwanow posiada głębokie, intuicyjne, indywidualne poczucie kulturowego dziedzictwa. Łącząca poetę silna więź z wiekami przeszłymi, które są mu znacznie (jak się zdaje) bliższe niż kultura rosyjska, tłumaczy się w kontekście Iwanowowskiej kategorii pamięci, która w twórczości poety stanowi podstawowy chwyt artystyczny, jakim się posługuje, aby móc swobodnie przechodzić z jednej płaszczyzny na drugą, z przemijania w trwanie, ze świata, który się staje, w świat nieruchomego bytu, świat platońskich idei, i do metafory, symbolu – formy ocalenia własnej osobowości twórczej, odrębności artystycznej¹⁵.

Jeśli dla Iwanowa-poety kategoria pamięci jest chwytem literackim, to dla Iwanowa-filozofa jest ona czymś znacznie więcej¹⁶. Koncepcję kultury, w której wiele miejsca zajmuje problem dziedzictwa i pamięci, rozwinął on m.in. w dziele *Дионис и прадионисийство* (*Dionizos i pradionizyjstwo*, 1921)¹⁷. Pojawiają się rozważania na ten temat nie tylko w publicystyce, ale też w jego korespondencji z przywołanym wcześniej Michaiłem Gerszenzonem¹⁸ i cenionym filologiem Moisiejem Altmanem¹⁹. Symbolistyczne rozumienie kultury Iwanow stale wzbogacał i modyfikował. W ramach teorii kultury przezeń stworzonej, wprowadza rozważania o kulturze ludowej. „Swoiście pojmowany mityczno-ludowy synkretyzm pełnił istotną rolę w realizacji uniwersalizmu kulturowego, który ujawnia związek mitu kolektywistycznego z muzyką dionizyjską”²⁰.

W esejach Iwanowa zauważamy koncepcję kultury pokrewną do tej głoszonej przez Biełego. Obce im było rozumienie kultury jako osiągnięć bazujących na „cmentarzach, na zapomnieniu śmierci ojców”. Nie do przyjęcia dla Iwanowa było też przeświadczenie bliskie (np. Michaiłowi Gerszenzonowi), że kulturowe dziedzictwo to „wiedza ogólna i obca”, gdyż nie jest zdobyta w żywym doświadczeniu, a pochodzi od przodków. Nie podzielał również poglądu, że kultura stanowi „system przymusów” krępujących i ograniczających człowieka. Kultura nie jest dla Iwanowa polem kości. Czym zatem jest kultura dla Iwanowa? Eksponował istnienie w kulturze czegoś świętego (sacrum kultury podkreślał wybitny myśliciel Nikołaj Bierdiajew): pamięć o ziemskim obliczu ojców i wtajemniczeniach przez nich osiągniętych. Kultura to żywotna, wieczna pamięć, która nie ginie w tych, co przyłączają się do owego wtajemniczenia. Iwanow proponuje wizję kultury

¹⁵ G. Bobilewicz-Bryś, *Renesansowe analogie malarskie w twórczości Wiaczesława Iwanowa*, „Przegląd Humanistyczny” 1992, nr 2, s. 113. Zob. więcej: G. Bobilewicz, *Wyobraźnia poetycka – Wiaczesław Iwanow w kręgu sztuk*, Warszawa 1995.

¹⁶ „Badacze nieprzypadkowo odnotowali, że konstrukcje teoretyczne Iwanowa są swoistymi komentarzami do jego wierszy. Zarazem jego poezja [...] wykracza nawet poza granice kierunku artystycznego, który on sam zainicjował”. L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 2008, s. 409–410.

¹⁷ O symbolizmie dionizyjskim Iwanowa zob. L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej...*, s. 400–410.

¹⁸ M. Gerszenzon, W. Iwanow, *Korespondencja z dwóch kątów*, przeł. i oprac. B. Żyłko, Gdańsk 2007.

¹⁹ M. С. Альгман, *Разговоры с Вячеславом Ивановым*. Сост., подгот. текстов В. А. Дымшиц и К. Ю. Лаппо-Данилевский. Инапресс, Санкт Петербург 1995. <http://www.v-ivanov.it/altman/toc.htm> [10.04.2017].

²⁰ G. Bobilewicz, *Symbolizm w poezji*, w: *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997, s. 76. Е.С. Чистоткина, *Мифологические основы культурософской эссеистики Вяч. Иванова*, „Вестник Новгородского государственного университета” 2009, № 52.

jako duchowej inicjacji twórczej. Kulturę ujmował jako kult przodków i ich dokonań, jako przejmowanie wartości i emanacji pamięci zbiorowej. Kultura to „wieczna Pamięć”, a pamięć – pierwiastek dynamiczny i kreatywny przeciwstawiający się zapominaniu (łączony z elementem statycznym, bezruchem, ustaniem ruchu):

[...] kultura jest nie tylko monumentalna, ale też inicjatywna w duchu. Gdyż pamięć, jej najwyższa władczyni, przyłącza prawdziwych swoich pracowników do „inicjatyw” ojców i, ponawiając je w nich, przekazuje im siłę nowych zaczątków, nowych załączków. Pamięć to pierwiastek dynamiczny; zapomnienie to zmęczenie i przerwa w ruchu, upadek i powrót do stanu względnego bezwładu²¹.

Definiowanie kultury poprzez jej odniesienie do pamięci i nie-pamięci (zapomnienia) nie było zjawiskiem unikalnym w rosyjskim symbolizmie. Podobne poglądy odnajdujemy w pismach przywoływanego już Władimira Sołowjowa i filozofa – prekursora transhumanizmu – Nikołaja Fiodorowa. Według Iwanowa pamięć daje wolność, zniewała i czyni martwym zapomnienie/zapominanie. Filozofia kultury może być wyłącznie filozofią kultury duchowej (tylko duch stanowi indywidualium). Kultura to niepodzielna całość (cywilizacja jest rozpadem całości), a modernisci (np. Nikołaj Bierdiajew) przeciwstawiali kulturę cywilizacji. Iwanow zajmował się też zagadnieniem jedności kultur oraz kultury kultur. W jego ujęciu kultura to indywidualium świadomości. Kultura kultur to świadomość świadomości (samoświadomość). Kultur jest wiele, a każda z nich zawiera w sobie pamięć o wcześniejszych światach kultury. Myślenie symbolistów przypisuje poecie misję wyjątkową pośredniczenia pomiędzy kulturą minioną a aktualnie tworzoną, czyli między przeszłością a terażniejszością (pomiędzy światem znanym a tajemniczym) i wyróżnia dwa aspekty owego pośredniczenia: diachroniczny i synchroniczny. Iwanow różnicuje kultury, wyodrębnia kultury monologiczne (zdezintegrowane, niezdolne do zrodzenia świadomości zbiorowej, kultury zmierzchu, upadku i duchowego wyczerpania) oraz polifoniczne (kultury ożywione ideą soborowości, a więc ideą duchowej i religijnej wspólnoty). Kultura polifoniczna staje się kulturą prawdziwie wielką, wznoszącą się ku bytowi absolutnemu, ożywia ją pamięć przeszłości i tajemniczy ruch wsteczny wiodący ku pierwszym źródłom życia. Podstawę teoretyczną programu estetyczno-filozoficznego Iwanowa stanowiły liczne wypowiedzi o kulturze i sztuce, które układają się w dość spójną koncepcję. Kultura w ujęciu symbolisty funkcjonuje w trzech podstawowych aspektach: przestrzenno-czasowym, moralno-religijnym i rozumiana jako kontynuacja i tradycja.

Pamięć i kultura to dwa ważkie ściśle związane ze sobą pojęcia funkcjonujące w myśli Iwanowa, który wiele miejsca poświęcił rozważaniom o bohaterskim początku w kulturze. Zanim przejdę do owych rozważań, warto przywołać pamięć historyczną.

²¹ M. Gerszenzon, W. Iwanow, *Korespondencja z dwóch kątów...*, s. 35.

Pojęcie pamięci historycznej i jej miejsce w kulturze to zagadnienie wprowadzające do znanego dzieła *Zmierzch Europy* Oswalda Spenglera. Jednak wedle rosyjskich badaczy wywód Spenglera brzmi zbyt kategorycznie: pamięć kulturowa nie jest atrybutem każdej historycznie ukształtowanej konkretnej kultury²². Cywilizacje mogą być „pamiętające” i „zapominające”. Symbolizm rosyjski ujmuje problem pamięci z innej perspektywy, nie partykularnej, a więc różni się ze spenglerowską kulturologią. W kulturologii symbolizmu rosyjskiego pamięć to kategoria główna. Pominięcie tej kategorii spowodowałoby, że absolutnie nie byłyby możliwe rozważania o kulturowych sposobach ludzkiego bytu w ogóle, bez względu na to, jaka konkretno-historycznie forma kultury byłaby rozpatrywana. Różnice w kulturach pamięci są naturalnie uznawane, ale schodzą na plan dalszy wobec Pamięci jako uniwersalnego wymogu kulturowej samoświadomości jako takiej (można tu mówić o kategorii Pamięć pamięci, podobnie jak o kulturze kultur u Bielego, który kulturę pojmował holistycznie, jako czynnik organizujący). Kultura to przede wszystkim specyficznie ludzka (czy też społeczna) forma dziedziczenia i pamięci. Tylko wówczas, po przyjęciu owego postulatu, otrzymamy przepustkę do zrozumienia symbolistycznej kulturologii. Nikołaj Bierdiajew z kolei uważał, że kultura jest szlachetna, to kult przodków, szacunek grobów i pomników, ścisła więź pokoleń. Stanowisko Bierdiajewa współbrzmi z poglądami Wiaczesława Iwanowa, który dzielił formy twórczości na „barbarzyńskie” – dionizyjskie, żywiołowe i „odziedziczone” – apollińskie, „pamiętające”. W liście do Michaiła Gerszenzona Iwanow pisze:

My we dwójkę nie mamy wspólnego kultu. Wydaje się Panu, że zapomnienie wyzwala i żywi, natomiast pamięć kulturalna zniewala i obezwładnia; twierdzą, że wyzwala pamięć, zaś zniewala i obezwładnia zapomnienie²³.

I dalej:

Kultura przemieni się w kult Boga i Ziemi. Ale będzie cudem Pamięci – Pra-Pamięci ludzkości. Wewnętrznie kultura nie jest jednorodna, podobnie jak nie jest jednolita wieczność, jak różnorodny jest też skład osobowości ludzkiej. [...] w kulturze istnieje tajemny ruch, prowadzący nas ku pierwszemu źródłom życia²⁴.

---

²² Ю. Асоян, А. Малафеев, *Открытие идеи культуры...*, s. 192. Tu i dalej korzystam z informacji podanych w tej monografii na ss. 192–198. Zaznaczmy, że wątki spenglerowskie były obecne w twórczości wielu symbolistów m.in. w dramaturgii Walerija Briusowa. Zob. J. Tymieniecka-Suchanek, *Dramat „Ziemia” Walerija Briusowa. Rzecz o kryzysie kultury*, w: *Dramat rosyjski. Klasyka i współczesność*, red. H. Mazurek, Katowice 2000, s. 53–63; J. Tymieniecka-Suchanek, *Briusowa dialog z przyszłością, czyli raz jeszcze o wątkach spenglerowskich*, w: *Wschód – Zachód. Dialog języków i kultur w kontekście globalizacji*, red. Z. Nowożenowa, G. Lisowska, Słupsk 2004, s. 165–169.

²³ M. Gerszenzon, W. Iwanow, *Korespondencja z dwóch kątów...*, s. 66.

²⁴ Tamże, s. 68.

Iwanow uważa, że pesymistyczne wywody Gerszenzona są budowane na niesłusznym poczuciu, że „kultura jest przeżywana nie jako żywa skarbnica, ale jako system subtelnych nacisków”²⁵, gdy tymczasem w jego rozumieniu kultura jest „hierarchią czci”. Gerszenzona oskarża o anachronizm utopijny i nihilizm kulturowy. Odzwierciedlenie tego sporu badacze odnajdują również w rozmowach Iwanowa z Altmanem. Autor *Sonetów rzymskich* dosłownie określa kulturę jako wzrost czci i szacunku dla przodków, a człowieka pozbawionego owego szacunku nazywa barbarzyńcą. Iwanow konstatuje:

Я почитаю своих литературных предков, а кто почитает отца своего и мать свою, будет многолетним на земле, то есть в данном случае славен. Гений не может не ценить своих предшественников уже потому, что он их страшно любит²⁶.

Dalej autor *Helleńskiej religii cierpiącego boga* podkreśla, że dokonuje wyraźnego rozróżnienia między pamięcią i wspomnieniem. Powiada o Pamięci, że jest ona matką Muz, koroną świadomości, warunkiem nieśmiertelności. Biada niepamiętającym! Na Krymie w 1908 roku odwiedziła go, niczym Sołowjowa Sofia w Egipcie, wizja dotycząca Pamięci, kiedy to nagle wyraźnie usłyszał sformułowane po łacinie trzy formuły/zasady: 1) *Quod non est debet esse* [To, czego nie ma, powinno istnieć]; 2) *Quod est debet fieri* [To, co jest, powinno zaistnieć w przyszłości]; 2) *Quod fit erit* [To, co było, będzie]²⁷.

Iwanow wyraża swoje credo w sposób następujący:

Podobnie jak ten Egipcjanin i jego helleński uczeń, i sam Platon, palę kadzidło na ołtarzu Mnemosyne, matki Muz, sławię ją jako „nieśmiertelności rękojmię, koronę świadomości” i jestem pewien, że ani jeden krok na drabinie duchowego wstępowania nie jest możliwy bez kroku w dół, po stopniach prowadzących do jej podziemnych skarbów: im wyżej gałęzie, tym głębiej korzenie²⁸.

Kultura według niego jest twórczością, a pamięć traktował jako najważniejszy początek kultury. Podkreślał, że cała sztuka starożytności została poświęcona Pamięci, bowiem w ślad za Apollonem, przywódcą korowodu muz, stała milcząca inicjatorka – Mnemosyne. Apollon to siła i wizjonerskie postrzeganie Pamięci. Nie koniec na tym, ponieważ idea Pamięci ma szerszy wymiar w kulturologii Iwanowa, który podkreślał ontologiczne, kulturowo-historyczne i społeczne znaczenie Pamięci. Pamięć jest tutaj rozumiana jako konserwatywny początek kultury – początek „zaoszczędzenia” i zachowania kultury – bez tego

²⁵ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2000, s. 376.

²⁶ „Czczę swoich literackich przodków, a ten, kto czci ojca swego i matkę swoją, będzie wieloletnim na ziemi, tj. w tym przypadku będzie sławny. Geniusz nie może nie cenić swoich poprzedników choćby dlatego, że strasznie ich kocha”. М.С. Альтман, *Разговоры с Вячеславом Ивановым*, сост., подгот. текстов В.А. Дымшиц и К.Ю. Лаппо-Данилевский. Инапресс, Санкт-Петербург 1995 <http://vyach.ivanov.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10678> [dostęp z dnia: 20.05.2017].

²⁷ Tamże.

²⁸ M. Gerszenzon, W. Iwanow, *Korespondencja z dwóch kątów...*, s. 27–28.

nie jesteśmy w stanie wyobrazić sobie kulturowej formy bytu w ogóle. Pamięć trzeba też koniecznie rozumieć jako najważniejszy początek wszelkiej twórczej inicjatywy. Dzięki niej bowiem w pamięci ujawnia się nie tylko konserwatywne, gromadzące, ale i twórcze przeznaczenie.

„Mnemosyne – Wieczna Pamięć: oto drugie imię tej dziedziczności obcowania duchem i siłą pomiędzy żyjącymi i zmarłymi, którą [...] czcimy pod postacią kultury duchowej”²⁹. Iwanow w tym miejscu powołuje się na Platona i jego Pamięć Przedwieczną. W ontologicznym sensie pamięć jest początkiem jednoczącym. Dzięki pamięci łączymy się z Początkiem i Słowem. Prawdziwa twórczość zawsze będzie „pamiętająca” („памятливая”). Idea pamięci nabiera w myśli Wiaczesława Iwanowa wydźwięku społeczno-kulturowego. Wieczna Pamięć to zasadnicza siła wszystkiego, co społeczne w duchu twórczości. Ważne jest czerpanie siły z tego, że żyjemy jednocześnie dla przodków i potomków. Inny aspekt zagadnienia Pamięci wiąże się z kulturowo-historyczną teorią w całości. Zgodnie z poglądem Iwanowa kultury w swoim rozwoju przechodzą cyklicznie okres organiczny i krytyczny. Ten ostatni wyróżnia się indywidualistycznymi formami świadomości i życia. Indywidualistycznemu niepamiętaniu / zapomnieniu (беспмятство) przeciwstawia filozof „pamiętającą soborowość”³⁰ („памятливая соборность”). Ona sprawia, że indywidualizm staje się kategorią pozytywną, zyskuje jednolity i prawidłowy charakter. Stosunek soborowej i indywidualistycznej świadomości do idei pamięci jest o wiele bardziej złożony, bo to, co soborowe jest pamiętające, a indywidualistyczne – nie. Indywidualistyczna świadomość staje się swoiście pamiętająca (por. apolloński początek pamięci). Jej rdzeń stanowi samoświadomość i „samoprzytomność” („самоотчет”). Pamięć służy tutaj indywidualistycznemu „samoskupieniu”, indywidualnemu zamknięciu. Odwrotnie dzieje się z soborową świadomością, która zostaje zapomniana. Jednakże w rzeczywistości, o ile związana jest ona z utrwaleniem nie „indywidualnie-samozamkniętego”, a całego – żyje w niej pamięć ogólnego, ponadjednostkowego i jednolitego początku. Właśnie ta forma pamięci zajmuje w filozofii kultury i twórczości Iwanowa miejsce priorytetowe. Mamy więc tutaj bezpośredni związek pojęcia soborowości z ponadindywidualną Pamięcią.

W symbolistycznej filozofii kultury kategoria soborowości, oznaczająca dla Iwanowa „mistycznie kosmiczną jedność ludzkości”, ściśle wiąże się z ideą wszechjedności. Kategoria wszechjedności ma zaś podstawowe znaczenie. W ślad za Iwanowem, należy rozpatrywać kulturę jako najważniejszą formę wszechjedności, posiadającej kultowo-symboliczną naturę. Asojan i Małafiejew wyjaśniają tę tezę uciekając się do omówienia tematu heroicznego / bohaterskiego początku kultury. Według Iwanowa bohater to człowiek, który doświadczył „namiętności i cierpienia”, poświęcił życie w imię ogółu:

²⁹ Ю. Асоян, А. Малафеев, *Открытие идеи культуры...*, с. 194.

³⁰ „Soborowość” – termin nieprzetłumaczalny na język polski, jest niezwykle złożonym pojęciem w myśli rosyjskiej z pogranicza teologii, filozofii i kultury rosyjskiej. Zob. *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, T. I, red. A. de Lazari, Warszawa 1999, s. 368–372.

plemienia, narodu-rodu, społeczeństwa-obszczyny³¹. Przyjmuje śmierć, staje się ofiarą po to, żeby trwało życie całego rodu / społeczności. Ród za poświęcenie, za czyn ofiarny (czyń podniosły – podwizniczestwo)³² bohatera odplaca się pamięcią o nim, czyni nieśmiertelnym jego imię. Pamięć staje się najważniejszą częścią składową w dziele odzyskiwania i utrwalania nowej – ponad(na)rodowej – formy społecznej jedności. Występuje ona w społeczeństwie archaicznym przede wszystkim pod postacią kultu bohaterów-przodków, który staje się punktem wyjściowym do wielkości kulturogenezy. To tutaj – jak suponują rosyjscy badacze – mamy do czynienia z początkiem tej społecznej formy wszechjedności, która później zostanie nazwana kulturą i zastrzegają, że nie będą upierać się, iż taki właśnie był schemat rozważań Iwanowa, bowiem temat bohaterskiego początku w kulturze podjął swego czasu Thomas Carlyle, zaś Iwanow nie w pełni go wyjaśnił. Tym niemniej ogólne podejście Iwanowa w jego rozważaniach o bohaterze-Dionizosie, miejscu bohaterskich kultów, ich znaczenia dla kulturowej formy jedności rodzaju ludzkiego zbliżają się do tej uproszczonej formuły. Nieprzypadkowo Iwanow ze współczuciem wspomina wieloznaczne słowa Horacego o wielu zapomnianych nieopłakanych bohaterach przed Agamemnonem. Kulturowe podanie / legenda zaczyna się od opłakiwania bohatera, jego śmierć jest „czymś znacznie więcej aniżeli nieuchronnym końcem każdego śmiertelnika: nie na próżno bohater to półbóg; miał prawo do nieśmiertelności”³³. Religijno-historyczną osobliwością stosunku do bohatera – jak twierdzi Iwanow – jest smutek i płacz po nim. W kulturze starożytnej wyodrębnia się dwa rodzaje obiektów religijnej służby. Są to niecierpiący nieśmiertelni wiecznie błogosławieni bogowie i śmiertelni bohaterowie – stratotierpcy³⁴. Bohaterskie podanie koncentruje się na bolesnej stronie „wspominanego losu” („поминаемая участь”). Warto odnotować tutaj na marginesie, że w języku rosyjskim czasownik „помянуть” oznacza jednocześnie „wspominać” i „módląc się za zmarłych”, a – co ważniejsze dla naszych rozważań ten sam rdzeń znajdujemy w czasowniku „помнить”, który znaczy „pamiętać”. Ważną rolę odgrywał w Grecji płacz obrzędowy – *frenos*. Pieśń żałobna była jedynym opiekunem i przewodnikiem „bylinnej”³⁵ (historycznej) pamięci – kultury. Według Iwanowa miejsce późniejszego eposu zajęła przed Homerem wspomnieniowa epolira, płaczliwe sławy. Iwanow powołuje się na fakt, że Hellenowie bohaterami nazywali śmiertelników, którzy zasłynęli działaniem i losem, na ziemi cierpieli, a po śmierci nie utracili indywidualnej siły oddziaływania na żywych, szczególnie na bliźnich rodu czy plemienia.

Bohaterski początek można dostrzec w każdej kulturze, jako jej uniwersalną podstawę. Kultura, która nie powstała na bohaterskim podaniu (nie zrodziła się z kultu – za

³¹ Obszczina, czyli „wspólnota [wiejska] – pierwotna forma organizacji społecznej, ukształtowana na podstawie naturalnych związków rodowych”. Zob. *Idee w Rosji...*, s. 296–298.

³² „Podwiz oznacza nieodpartą wolę działania i jego rezultat dla dobra ogólnego”. Tamże, s. 314.

³³ Ю. Асоян, А. Малафеев, *Открытие идеи культуры...*, s. 197.

³⁴ Stratotierpstwo – „uwielbienie dla cierpienia”. *Idee w Rosji...*, s. 392.

³⁵ Bylina – „podstawowy gatunek rosyjskiej poezji ludowej, pieśni epickie opiewające czyny bohaterów. Zob. szerzej: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1988, s. 67.

Nikołajem Bierdiajewem) staje się w wyższym stopniu wątpliwa (nieobecność bohater- skiego początku świadczy o zamieraniu kultury). Co charakterystyczne, u podstaw kultu- ry humanistycznej (kultury w symbolistycznej kulturologii dzielą się na humanistyczne i heroiczne / bohaterskie) również leży bohaterski początek. Podobny pogląd badacze odnajdują w myśleniu Tadeusza Zielińskiego³⁶. Jednak Iwanow uważa, że „bohater- ski humanizm” umarł i obecnie prowadzimy „bój o ciało już nieoddychającego bohatera”. Humanizm zbudowano na wykorzenieniu „indywiduacji”, odrębności i odosobnienia ludzi – „autarkii” harmonijnego człowieka. Obecnie – jak powiada Iwanow – mamy do czy- nienia z kryzysem humanistycznej kultury: „kryzys wewnętrznej formy samoświadomości w osobowości i przez osobowość”. Jednak Wiaczesław Iwanow nie idealizuje „zdezintegro- wanej i podzielonej epoki kulturalnej, bezsilnej, by wydać z siebie świadomość soborową; epoki urzeczywistniającej przedostatnie wnioski grzechu pierworodnego «indywiduacji», którymi zatrute jest całe historyczne życie ludzkości – całą kulturą”³⁷. Mimo to dostrzegał „oznaki przyszłego zmartwychwstania wartości kultury” dzięki silnej zasadzie kulturowej dziedziczności.

Bibliografia

- Асоян Ю., Малафеев А., *Открытие идеи культуры (Опыт русской культурологии середины XIX и начала XX веков)*, Москва 2000.
- Assmann A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. i posł. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013.
- Ассман А., *Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна*, пер. Б. Хлебников, Москва 2017.
- Bobilewicz-Bryś G., *Renesansowe analogie malarskie w twórczości Wiaczesława Iwanowa*, „Przegląd Humanistyczny” 1992, nr 2.
- Bobilewicz G., *Symbolizm w poezji*, w: *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997.
- Bobilewicz G., *Wyobrażenia poeticka – Wiaczesław Iwanow w kręgu sztuk*, Warszawa 1995.
- Чистоткина Е.С., *Мифологические основы культурософской эссеистики Вяч. Иванова*, „Вестник Новгородского государственного университета” 2009, № 52.
- Дзущева Н.В., *Память как парадигма культуры в творческом сознании Вячеслава Иванова*, „Соловьевские исследования” 2009, № 24.
- Ермилова Е.В., *Теория и образный мир русского символизма*, Москва 1989.
- Gerszenzon M., Iwanow W., *Korespondencja z dwóch kątów*, przeł. i oprac. B. Żyłko, Gdańsk 2007.
- Искржицкая И., *Культурологический аспект литературы русского символизма*, Российское университетское издательство, Москва 1997.
- Kultura jako pamięć. Posttradycyjne znaczenie przeszłości*, red. E. Hałas, Kraków 2012.

³⁶ Ю. Асоян, А. Малафеев, *Открытие идеи культуры...*, с. 198.

³⁷ L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej...*, s. 408.

- Kultura: pamięć i zapomnienie*, red. B. Jastrzębski, K. Konarska, A. Lewicki, Wrocław 2012.
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2000.
- Łotman J., *Kultura i eksplozja*, przeł. B. Żyłko, Warszawa 1999.
- Песоцкий В.А., *Философема в структуре философского знания: опыт классификации философем*, „Вестник МГОУ. Серия: Философские науки” 2016, nr 2.
- Stołowicz L., *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 2008.
- Tymieniecka-Suchanek J., *Briusowa dialog z przyszłością, czyli raz jeszcze o wątkach spenglerowskich*, w: *Wschód – Zachód. Dialog języków i kultur w kontekście globalizacji*, red. Z. Nowożenowa, G. Lisowska, Słupsk 2004.
- Tymieniecka-Suchanek J., *Dramat „Ziemia” Walerija Briusowa. Rzecz o kryzysie kultury*, w: *Dramat rosyjski. Klasyka i współczesność*, red. H. Mazurek, Katowice 2000.
- Tymieniecka-Suchanek J., *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych*, Katowice 2004.
- Wężowicz-Ziółkowska D., *Jednostki pamięci kulturowej. Próba kulturoznawczej redefinicji i interpretacji hipotezy memetycznej*, „Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny” 2014, nr 15.
- Żyłko B., *Semiotyka kultury. Szkoła tartusko-moskiewska*, Gdańsk 2009.

Nota o autorze

Justyna Tymieniecka-Suchanek – dr hab., literaturoznawca, pracownik Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego. Kierownik Laboratorium Animal Studies – Trzecia Kultura przy Wydziale Filologicznym UŚ. Autorka książek: *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych* (Katowice 2004); *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych* (Katowice 2013), współautorka pracy *Filozofia wobec świata zwierząt* (Warszawa 2015), redaktorka i współredaktorka kilku monografii. Publikuje w różnych czasopiśmie oraz w monografiach zbiorowych w kraju i za granicą.

About the author

Justyna Tymieniecka-Suchanek – PhD literary scholar, a member of the Institute of East Slavonic Philology at the University of Silesia, the supervisor of the Animal Studies Laboratory – the Third Culture by the Philological Faculty of the University of Silesia; Editor in Chief of e-magazine „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”. The author of the books: *The Prose of Valeriy Brusov and versus culture. Looking for historical analogies* (Katowice 2004); *Russian literature and animals empowerment. Eco-philosophical issues* (Katowice 2013), the co-author of the work *Philosophy Towards the Animals Questions* (Warsaw 2015), the editor and co-editor of a few monographs. She publishes in different magazines and collective monographs in the country and abroad.